

LEGAAT P. DE RUIJTER
Subfaculteit Planologie en Demografie
U.V.A.

RIKSDIENST VOOR HET NATIONALE PLAN

NOTA NR 3

ECONOMISCHE ONTWIKKELING
EN
BEVOLKINGSVERSPREIDING

DOOR

PROF. Dr E. W. HOFSTEE

217

Peter de Ruyter
Verstege / D'Hlaag
22/10/00

RIJKSDIENST
VOOR HET
NATIONALE PLAN
BUREAU

Lange Voorhout 19 - 's-Gravenhage
Tel. 115720/1/2 - Giro 68258

's-GRAVENHAGE, 7 Augustus 1945.

AFD. SAZ No. 1440

Bericht op schrijven

van

No.

Betreffende Nota No.3

Bijlagen 1

Toezening van Nota No.3: "Economische
ontwikkeling en bevolkingsspreiding" ge-
schiedt overeenkomstig het verzoek van Prof.
Dr. E. W. Hofstee.

Coll.: f
Typ.: Ba

Aan: de Heer Dr. J.Ch.W.Verstege,
Van Deventerlaan 61,
VOORBURG.

Woord vooraf

Prof. Dr. E. W. Hofstee heeft op 6 December 1948 voor de vergadering van Directeuren van de Provinciale Planologische Diensten op het Bureau van de Rijksdienst voor het Nationale Plan een inleiding gehouden over de „Economische ontwikkeling en bevolkingsverspreiding”. Deze rede werd gepubliceerd in het Tijdschrift voor Volkshuisvesting en Stedebouw van Januari 1950.

In zijn inleiding komt Prof. Dr. Hofstee op grond van een nadere analyse van de vestigingsfactoren tot de belangrijke conclusie, dat de mogelijkheid tot versterking van de positie van de westelijke provinciën in de toekomst als vestigingsplaats voor de industrie in principe niet is uitgesloten. Zou deze zienswijze juist zijn, dan vloeien hieruit voor de toekomst verre gaande consequenties voort ten aanzien van het te voeren

beleid met betrekking tot industrialisatie en bevolkingsverspreiding.

In verband met de grote betekenis van de hierbij betrokken vraagstukken (zie de publicatie no. 3 van de Rijksdienst voor het Nationale Plan over „De verspreiding van de Bevolking in Nederland”, alsmede de publicatie no. 2 over „De vestigingstendenzen van de Nederlandse nijverheid”, met name de inleiding) komt het mij gewenst voor deze inleiding te publiceren als no. 3 in de reeks nota's van de Rijksdienst voor het Nationale Plan, opdat een zo breed mogelijke behandeling van deze problemen wordt verzekerd.

Voor zijn medewerking voor het tot stand komen van deze publicatie moge ik Prof. Hofstee hierbij dank zeggen.

De Directeur van het Bureau van de
Rijksdienst voor het Nationale Plan,
Mr J. Vink

Economische ontwikkeling en bevolkingsverspreiding

door Prof. Dr. E. W. Hofstee

Het verband tussen economische ontwikkeling en bevolkingsverspreiding wordt in principe bepaald door een tweetal fundamentele feiten, één van sociale en één van economische aard, nl. de noodzaak van de mens om in zijn levensonderhoud te voorzien enerzijds en de noodzaak om voor het productieproces over arbeidskrachten te kunnen beschikken anderzijds. De vraag tot welker beantwoording ik in het volgende iets hoop bij te dragen, betreft in feite de omvang, waarin deze fundamentele eisen, elk voor zich, de bevolkingsverspreiding beïnvloeden. Is de vestigingsplaats van het productieapparaat grotendeels onafhankelijk van de bestaande bevolkingsverspreiding en trekt de bevolking in principe naar de productiemiddelen, of is de noodzaak van een levensonderhoud voor de ter plaatse aanwezige bevolking bepalend en verzamelen en ontwikkelen de productiemogelijkheden zich daar, waar een toenemend aantal mensen een bestaan zoekt? Of doet zowel het een als het ander zich voor en zo ja, in welke mate oefenen dan beide krachten hun invloed uit?

Het behoeft geen betoog, dat de beantwoording van deze vraag voor de opzet van werkzaamheden op planologisch gebied van grote betekenis is. Is de ontwikkeling van het productieapparaat primair, dan zal men bij het opmaken van de plannen voor de toekomst van een bepaald gebied zich in de eerste plaats een beeld moeten trachten te verwerven van de te verwachten groei van dit productieapparaat, zelfs al zal men dan misschien naderhand tot de overtuiging komen dat men deze te verwachten groei met kunstmatige middelen moet trachten te stimuleren of te remmen. Is de vraag naar een bestaan voor de aanwezige bevolking primair, dan zal men in de eerste plaats moeten trachten een inzicht te krijgen in de te verwachten natuurlijke aanwas van de bevolking.

Vooropgesteld zij, dat de beantwoording van de gestelde vraag niet alleen een kwestie van technische en economische aard is, doch dat ook maatschappelijke krachten van niet-economische aard in deze aangelegenheid een rol van betekenis spelen. Zuiver technisch gezien is zowel het trekken

van de mens naar het productieapparaat als het omgekeerde binnen ruime grenzen mogelijk. De mensen, de arbeidskrachten, zijn, technisch gesproken, onbeperkt bewegelijk. Van de overige productiemiddelen, de grond en de kapitaalgoederen, is de grond onbewegelijk, doch dit impliceert niet, zelfs niet in de landbouw, dat er een starre, onveranderlijke relatie zou zijn tussen de aanwezige oppervlakte grond en het aantal bestaansmogelijkheden en dat dus de verspreiding van de voor cultuur geschikte grond en zijn natuurlijke kwaliteiten, de verspreiding van de agrarische bevolking volledig zouden bepalen. Door toevoeging van meer arbeid en meer kapitaalgoederen kan men immers de productiviteit van de grond en daarmee het aantal bestaansmogelijkheden in principe verhogen. Wat de kapitaalgoederen betreft, grondstoffen en hulpstoffen zijn, technisch gesproken, steeds bewegelijk, terwijl de vaste kapitaalgoederen semi-bewegelijk zijn, in die zin, dat men de vrijheid heeft de plaats te kiezen, waar men ze wil vestigen, terwijl ze pas, wanneer ze als zodanig vorm hebben gekregen, in sterke mate onbewegelijk worden. Al duiden dus de technische omstandigheden enigszins in die richting, dat de productiemiddelen bepalend zijn, in feite geven zij een voldoende marge om ook andere mogelijkheden open te laten. Hoe uit de technische mogelijkheden wordt gekozen, op welke wijze uiteindelijk de ontwikkeling van het productieproces en de bevolkingsbeweging op elkaar inwerken, wordt bepaald door krachten van maatschappelijke aard. Zoals gezegd niet alleen door „zuiver” economische krachten. Een „Standorttheorie” van Alfred Weber en een gemoderniseerde theorie van Von Thünen alléén, kunnen ons hier niet de weg wijzen; het vraagstuk is evenzeer van sociologische als van economische aard.

Het feit, dat sociale krachten van allerlei aard zich in deze verschijnselen doen gelden, maakt het van te voren reeds vrijwel zeker, dat het onmogelijk zal zijn een algemene, onder alle omstandigheden volledig geldige theorie op te stellen, die de op dit gebied waar te nemen verschijnselen volkomen dekt. Van plaats tot plaats, van tijd tot tijd zullen zich verschillen voordoen, samenhangende met de voor de betreffende groep

geldende sociale verhoudingen. Enige algemene tendenties zullen misschien zijn op te merken, doch ieder geval zal weer zijn eigen typische kenmerken vertonen. Zo zal, om een voorbeeld te noemen, de relatie tussen economische ontwikkeling en bevolkingsverspreiding binnen Nederland een andere zijn, dan die in internationaal verband gezien.

In het volgende zal ik mij dan ook in hoofdzaak richten op de verhoudingen in dit opzicht binnen Nederland, mede omdat deze voor ons op het ogenblik uit praktische overwegingen het meeste van belang zijn. Hierbij wil ik achtereenvolgens de verhouding tussen economische ontwikkeling en bevolkingsverspreiding bij de agrarische bevolking en die bij de bevolking in de overige bedrijven en beroepen bespreken.

1. De agrarische bevolking

Zuiver economisch gezien wordt de dichtheid van de agrarische bevolking in hoofdzaak bepaald door de volgende factoren:

- a. *De vruchtbaarheid van de bodem.* In theorie althans, moet een vruchtbare bodem een groter aantal mensen per oppervlakte-eenheid een bestaan bieden, dan een onvruchtbare bodem. Hierbij valt op te merken, dat het begrip „vruchtbaar” geen constante grootte is, doch afhankelijk is van het technische peil, waarop zich de landbouw bevindt (kunstmest!) en de aard van de te telen gewassen.
- b. *Het klimaat.* Regenval, wind, temperatuursverloop, duur van de bestraling door de zon (fotosynthese), vóórkomen van nachtvorsten, waarbij ook de verschillen binnen Nederland, o.a. van micro-klimatologische aard, van belang zijn, beïnvloeden de aard en de opbrengsten der gewassen en bepalen daardoor mede de opbrengst van de grond en de dichtheid van de agrarische bevolking.
- c. *De ligging t.o.v. het afzetgebied.* Hoe dichter het agrarische bedrijf ligt bij het afzetgebied, hoe intensiever de productie en hoe dichter de agrarische bevolking, omdat de vrachtkosten voor de producten lager zijn, de kansen op bederf geringer en daardoor uiteindelijk de inkomsten per hoeveelheid product hoger, zodat bij een intensievere productie toch nog dezelfde beloning per arbeidskracht wordt verkregen.
- d. *De hoogte van de arbeidslonen.* Hoe lager het loon, hoe hoger, bij overigens gelijkblijvende omstandigheden, het overschot voor de ondernemer en hoe eerder het dus loont om op dezelfde oppervlakte grond nog meer mensen te laten werken en hoe minder het loont om mense-lijke arbeidskracht te vervangen door machines.

Uit bovengenoemde economische factoren laten zich de verschillen, die zich in Nederland t.a.v. de agrarische bevolkingsdichtheid voordoen, in belangrijke mate begrijpen. De belangrijkste van deze verschillen zijn: 1. de grotere agrarische bevolkingsdichtheid in de tuinbouwgebieden, vergeleken met de rest; 2. de grotere dichtheid in de akkerbouwgebieden, vergeleken met die in de veeteeltgebieden; 3. de grotere dichtheid in de zandgebieden, vergeleken met die in de kleigebieden.

Klimaat (micro-klimaat) en bodem, maar vooral de ligging t.o.v. de afzetgebieden, bepalen in sterke mate de ligging van onze tuinbouwgebieden. De oriëntatie op de afzet is er voor verantwoordelijk, dat de sterkste ontwikkeling van de tuinbouw plaats vond in „Holland”, ondanks het feit, dat deze provincies, blijkens het voortdurende vestigingsoverschot, reeds tientallen jaren lang een tekort aan arbeidskrachten vertonen. Ook buiten „Holland” staat de ontwikkeling van de tuinbouw in nauw verband met de afzetmogelijkheden, hetzij in het binnenland (Huissen, Vleuten, Paterswolde), hetzij in Duitsland (Hoogezand-Sappemeer, Venlo). Er is geen enkel geval bekend van een duidelijk verband tussen het ontstaan van tuinbouw en sterke bevolkingsdruk. Integendeel, de verrichte onderzoekingen (o.a. een ongepubliceerde studie van P. Kooyman, betreffende de ontwikkeling van de tuin-

bouw in West-Friesland), bevestigen, dat het verband tussen bevolkingsdruk en ontwikkeling van de tuinbouw ontbreekt. In de betreffende West-Friese gemeenten bleek tot aan de ontwikkeling van de tuinbouw de bevolkingscurve practisch vlak te lopen, m.a.w. het geboorteoverschot zocht en vond zonder al te veel moeite elders een bestaan. Eerst na het begin van de ontwikkeling van de tuinbouw begint de bevolking sterk in aantal toe te nemen.

Opgemerkt dient wel te worden, dat de genoemde economische factoren de verspreiding van de tuinbouw over ons land niet geheel kunnen verklaren. In de eerste plaats speelt juist bij de tuinbouw het historisch toeval een rol; één of enkele personen, die in een bepaald gebied begonnen en succes hadden, werden nagevolgd en als de omstandigheden gunstig waren, groeide zo een tuinbouwgebied, terwijl elders, waar de omstandigheden even gunstig waren, doch niemand op het idee kwam een initiatief te nemen, akkerbouw en veeteelt bleven heersen. Zo heeft het onderzoek van de Stichting voor Bodemkartering reeds laten zien, dat er in Zuid-Holland nog gronden te vinden zijn, die alle mogelijkheden voor ontwikkeling tot tuinbouwgebied in zich bergen, maar tot nu toe feitelijk onberoerd zijn gebleven. Verder spelen de verhoudingen t.a.v. het grondbezit een rol; waar niet gemakkelijk kleine percelen grond zijn te verkrijgen, wordt de ontwikkeling van de tuinbouw belemmerd. Van belang is ook de sociale structuur van de agrarische maatschappij. Waar het grote boerenbedrijf overheerst, zullen in het algemeen de boeren het overgaan naar het tuinbouwbedrijf als een sociale declassering beschouwen; het gemakkelijkst zal de tuinbouw voortkomen uit het kleine grondgebruik, het kleine boerenbedrijf of landarbeidersgrondgebruik van enige omvang.

Laat de ontwikkeling in het verleden in ons land dus zien, dat, bij een vrije ontwikkeling, de tuinbouw zich niet aanpast aan de bevolkingsdruk, m.a.w. de bevolkingsloop in deze de ontwikkeling van het productieproces volgt en niet omgekeerd, hetzelfde valt te zeggen t.a.v. de verspreiding van akkerbouw en veeteelt. Het voorkomen van grasland, althans het overwegen hiervan, in het agrarische bedrijf, hangt, zoals bekend, in belangrijke mate samen met de aard van de bodem, waarbij dan weer de ontwatering en in het algemeen de waterhuishouding in de grond een belangrijke rol speelt. In het bijzonder de lage veengronden zijn om technische redenen practisch alleen geschikt voor grasland, doch ook verschillende kleigronden zijn feitelijk alleen als grasland bruikbaar. Toch is het een misvatting te menen, dat de verdeling bouwland-grasland in Nederland, ook zelfs maar in hoofdzaak, door bodemkundige omstandigheden dwingend wordt bepaald. Het overgrote gedeelte van de bodem in Nederland is in meerdere of mindere mate voor beide vormen van gebruik geschikt en er is dan ook een grote speelruimte voor invloeden van andere aard, als het historisch toeval, bijzondere economische omstandigheden en maatschappelijke krachten van allerlei aard, om de verhouding in een bepaalde richting te verschuiven. Wanneer dus de bevolkingsdruk een machtige invloed zou hebben op de bepaling van het agrarische bedrijfstype, in die zin, dat een sterke bevolkingsdruk een arbeidsintensief bedrijfstype zou bevorderen, zou deze invloed dus zeker grote mogelijkheden hebben om zich in de verhouding bouwland-grasland, beter gezegd veeteelt-akkerbouw, uit te drukken. Er valt echter niets van te ontdekken. Toegegeven moet worden, dat de bestudering van de ontwikkeling van de agrarische bedrijfsstructuur in de verschillende delen van ons land nog veel te wensen overlaat, doch wat er van bekend is, wijst zeker niet in de richting van demografische invloeden. Ik moge herinneren aan mijn eigen onderzoek naar een der interessantste verschijnselen op dit gebied, nl. de ontwikkeling van de provincie Groningen van een overwegend weidegebied tot een overwegend akkerbouwgebied, in de periode 1775-1875. Mijn conclusie luidde, dat deze verandering van bedrijfsstructuur, waardoor Groningen, dat eens agrarisch een zelfde beeld vertoonde als Friesland, een van deze provincie volkomen afwijkend ka-

rakter verkreeg, niet uit „zuiver” economische motieven kan worden begrepen. Een demografische achtergrond heeft dit verschijnsel echter al evenmin. Integendeel, het Westen van Groningen, dat aan deze verandering niet meedeed en evenals Friesland de veeteelt trouw bleef, had — met name het Zuidelijk Westerkwartier — in de tijd, dat de veranderingen plaats vonden, eerder een bevolkingsoverschot dan het Oosten van Groningen, waar de akkerbouw de plaats van de veeteelt innam. De verklaring moet worden gezocht in sociale factoren van geheel andere aard, waarop ik hier op het ogenblik niet behoef in te gaan.

Opgemerkt moge nog worden dat de veeteelt in ons land in het algemeen op de meest intensieve wijze wordt bedreven (hoog aantal stuks melkvee in percenten van het totaal aantal stuks vee) in de buurt van de grote steden en dat ook het aantal personen, dat in de veeteelt werk vindt, hier het hoogst is. Dit verschijnsel vindt natuurlijk zijn oorzaak in economische omstandigheden, de gunstige afzetmogelijkheden voor consumptiemelk. Demografische factoren staan hier buiten.

Het feit, dat op onze zandgronden, ondanks de geringe natuurlijke vruchtbaarheid — vergeleken met de kleigronden — een relatief hoge agrarische bevolkingsdichtheid voorkomt en het feit, dat deze hoge dichtheid gepaard gaat met een relatief hoog geboorteoverschot, heeft velen tot de conclusie geleid, dat een hoog geboortecijfer en als gevolg hiervan een sterke bevolkingsdruk, in een bepaald gebied als vanzelf zou leiden tot het scheppen, door intensivering en anderszins, van meerdere agrarische bestaansmogelijkheden op dezelfde oppervlakte grond. M.a.w. hier zou dus de behoefte aan bestaansmogelijkheden primair blijken te zijn, de economische ontwikkeling secundair. Hier buiten beschouwing latende of deze veronderstelling voor het land als geheel, of voor West-Europa als geheel juist is, t.a.v. de onderlinge verhoudingen in het binnenland is ze zeker onjuist en ze vloeit voort uit een verwarring van een — tijdelijk — *samengaan*, met een causale *samenhang*. De onwaarschijnlijkheid van het bestaan van een *samenhang* blijkt uit het feit, dat gedurende de laatste tientallen jaren, toen de geboorteoverschotten op de zandgronden hoger waren dan ooit tevoren — vooral op de zuidelijke zandgronden — de dichtheid per 100 ha cultuurground van de manlijke agrarische bevolking op de zandgronden — o.a. in Brabant en Limburg — niet toe- maar afnam.

De grondoorzaak van het bestaan van de relatief grote dichtheid van de agrarische bevolking op de zandgronden onder de bestaande omstandigheden, dient men te zoeken in de lage beloning, waarmee de in de landbouw werkzame bevolking op de zandgronden zich tevreden stelt. Bedoeld is natuurlijk niet de landarbeidersbevolking, die op de zandgronden, zoals bekend, van geringe betekenis is. Het gaat hier om de inwonende, medewerkende gezinsleden, groot en klein, op de kleine bedrijven, beter gezegd, de gezinsbedrijven. Deze stellen zich tevreden met weinig of geen geldloon en een lage beloning in natura, in de vorm van een verzorging in het gezin. Dat zij zich met deze lage beloning tevreden stellen, heeft geen economische grond. Was de mens inderdaad een „homo economicus”, dan zou een groot deel van deze medewerkende gezinsleden een plaats zoeken en gezocht hebben in andere takken van bedrijf. Evengoed als duizenden zoons van landarbeiders — en trouwens ook van boeren — uit de gebieden met grote bedrijven (Friesland, Groningen, Zeeland), die geen werk tegen een redelijk loon in de landbouw konden vinden, sedert het eind van de vorige eeuw — zij het met horten en stoten — hun weg konden vinden naar steden en industriegebieden, zou dit voor de kinderen van kleine boeren, die thans tegen een minimale beloning in het gezinsbedrijf werken, mogelijk zijn geweest, wanneer zij niet door irrationele banden aan het gezin waren gebonden en daarom bereid waren om op het bedrijf te blijven werken. Ze leverden het bedrijf goedkope arbeidskrachten en maken het daardoor mogelijk, dat op de gezinsbedrijven productie-

methoden blijven bestaan en producten worden voortgebracht, die op bedrijven met gehuurde arbeidskrachten volkomen onrendabel zouden zijn. Zuiver bedrijfs-economisch gezien is deze arbeids-intensieve wijze van productie voor het bedrijfshoofd, de vader — in zekere zin — verantwoord ¹⁾; als de exploitanten van grote bedrijven hun gehuurde arbeidskrachten tegen een zelfde vergoeding zouden kunnen krijgen als de hoofden van de gezinsbedrijven de arbeidskracht van hun gezinsleden, dan zouden mechanisatie en andere vormen van kapitaalaanwending, ter besparing van arbeidskrachten, op het grote bedrijf toegepast, veelal onrendabel blijken te zijn en zou daar de productie ook belangrijk arbeids-intensiever zijn. Verwijten, die dikwijls aan het adres van de kleine boeren worden gericht, aangaande het feit, dat zij geen belangstelling hebben voor mechanisatie, ruilverkaveling en andere vormen van kapitaalaanwending, die de arbeidsproductiviteit kunnen verhogen, zijn ten dele ongerechtvaardigd, daar, wegens de geringe kosten, welke de arbeid van hun kinderen meebrengt, voor hen deze kapitaalaanwending niet die aantrekkelijkheid bezit, die ze voor de boeren op grote bedrijven, die met gehuurde arbeidskrachten werken, heeft. Ook deze zijn niet tot mechanisatie overgegaan toen hiervoor de technische mogelijkheden ontstonden, doch slechts toen door de verhoging van de lonen, dit economisch aantrekkelijk werd. Volledigheidshalve kan hier nog aan worden toegevoegd, dat, vooral op de zeer kleine bedrijfjes, ook het bedrijfshoofd zelf zich met een geringe beloning tevreden stelt, omdat hij — eveneens uit irrationele overwegingen — een sober bestaan als zelfstandige preferert boven het bestaan van een meer verdienende arbeider. Is dus m.i. niet het hoge geboorteoverschot en de daaruit voortvloeiende drang naar bestaansmogelijkheden op zich zelf verantwoordelijk voor de grote dichtheid van de agrarische bevolking op onze zandgronden, doch dient deze te worden toegeschreven aan het overheersen van het gezinsbedrijf op deze gronden, misschien zal men zich afvragen hoe dan wel is te verklaren, dat juist op deze gronden zich een zo sterke landhonger doet gevoelen. Hoewel het nog altijd circulerende getal van 50.000 boerenzoons, dat om een boerderij zou vragen, een behoorlijke basis mist, is het zeker, dat een groot aantal boerenzoons op de zandgronden tevergeefs naar een boerderij uitziet. De oorzaak hiervan dient men te zoeken in de zojuist vermelde situatie in het gezinsbedrijf. Zoals werd opgemerkt, kan men van de kleine boeren zeggen, dat zij, tot op zekere hoogte, als bedrijfshoofd niet onverstandig handelen, maar als vader handelen ze in het algemeen kortzichtig. De kinderen, die als goedkope arbeidskrachten op het bedrijf worden vastgehouden, worden eens volwassen en daar ze dan slechts zijn opgeleid voor het agrarische bedrijf, zullen ze vragen om een eigen bedrijf. In de regel echter wordt meer dan één zoon vastgehouden, terwijl het bedrijf de lasten van rentenierende ouders bovendien niet kan dragen, zodat zelfs de éne zoon, die de vader zal opvolgen, in de regel pas op gevorderde leeftijd de kans krijgt om zelfstandig te worden. De behoefte aan nieuwe bedrijven gaat dus het aantal bedrijven, dat door overlijden enz. vrij komt, verre te boven. Vandaar de permanente landhonger in de gebieden, waar het gezinsbedrijf overheerst, een landhonger, die nooit zal eindigen, zolang niet bij de kleine boeren het inzicht doorbreekt, dat het ongeoorloofd is op de bedrijven meer kinderen vast te houden, dan later, naar redelijke verwachting, als zelfstandige boer een plaats zullen krijgen, dus in het algemeen zeker niet meer dan één. Zolang de toestand blijft, zoals hij is, zal een onbevredigende situatie in de gebieden met kleine bedrijven blijven bestaan. De jonge mannen, die in hun jonge jaren op de bedrijven zijn vastgehouden, zonder dat voor hen uitzicht op een eigen bedrijf bestond, hebben in het algemeen slechts twee mogelijkheden.

¹⁾ In zekere zin, want — in theorie althans — zou met de beschikbare arbeidskrachten en de beschikbare grond in de regel een hogere productie bereikbaar zijn.

In de eerste plaats kunnen ze op volwassen leeftijd toch nog elders een bestaan zoeken, doch doordat ze slechts geschoold zijn in het boerenbedrijf, zal voor hen in het algemeen slechts een plaats als ongeschoold arbeider over blijven, voor hen dubbel onaantrekkelijk, omdat hun trots als boerenzoon zich verzet tegen de sociale declassering, die deze oplossing inhoudt. De tweede oplossing is ongetrouwd op het bedrijf van de ouders, later dat van de broer, te blijven zitten.

De tweede oplossing was in de vorige eeuw op de zandgronden vrij algemeen gebruikelijk, met als gevolg, dat het aantal gehuwden zeer gering en daarmee het geboortecijfer opvallend laag was en veelal het sterftecijfer niet of nauwelijks te boven ging.¹⁾ Aan het eind van de vorige eeuw en het begin van deze eeuw veranderde de situatie echter belangrijk. Het in zwang komen van het gebruik van kunstmest en de invoering van andere verbeteringen in de agrarische productie en daarnaast verbeteringen in de afzet en verwerking van agrarische producten, leidden er toe, dat enerzijds door nieuwe ontginning, anderzijds door de mogelijkheid om de nu veel meer productieve bedrijven te splitsen, het aantal plaatsen voor zelfstandige jonge boeren werd vergroot. Dit heeft echter ten gevolge gehad, dat, op iets langere termijn gezien, het probleem aanzienlijk werd verscherpt. Het gevolg van het in de eerste tientallen jaren van deze eeuw plotseling sterk toenemen van het aantal plaatsen voor kleine boeren was, dat het aantal huwelijken onder de kleine boeren op de zandgronden toenam en deze huwelijken eer werden gesloten. Dit leidde er weer toe, dat volkomen in tegenstelling tot de ontwikkeling in de grote steden en andere plattelandsgebieden, op de zandgronden na de eeuwwisseling, ondanks de sterke daling van het sterftecijfer — o.a. van het zuigelingensterftecijfer — het geboortecijfer en mede daardoor het geboorteoverschot, sterk toenam. Dit leidde een twintigtal jaren later — ongelukkigerwijs voor een groot deel in de crisisjaren — tot een enorme stroom van volwassen boerenzoons van kleine bedrijven, die om een bedrijf kwamen vragen en dit niet konden vinden. Het probleem nam bovendien scherpere vormen aan doordat, zoals ik reeds opmerkte, door de splitsing van boerderijen wel het aantal zelfstandige plaatsen, maar niet de werkgelegenheid per oppervlakte-eenheid was toegenomen, zodat voor de werkkraft van volwassen zoons op de bedrijven veelal geen emplot was en de drang om elders en dus bij voorkeur op een eigen bedrijf een bestaan te zoeken, nog veel sterker was dan vroeger. De mogelijkheden om deze drang te bevredigen zijn echter geringer, doordat enerzijds de mogelijkheden tot ontginning meer en meer afnemen, anderzijds het splitsen van bedrijven steeds moeilijker wordt.

Samenvattend kan dus worden gezegd, dat noch de relatief hoge dichtheid van de agrarische bevolking op de zandgronden, noch de daar zo sterk naar voren tredende landhonger gevolgen zijn van een regionaal hogere bevolkingsdruk, dus in wezen geen overbevolkingsverschijnselen zijn. Beide hangen samen met de overwegende betekenis van het gezinsbedrijf in deze gebieden. Wanneer men van overbevolking zou willen spreken, zou hoogstens de term kwalitatieve overbevolking mogen worden gebruikt, in de zin van een teveel aan mensen, die in een bepaalde richting — de agrarische — zijn opgeleid, niet van een kwantitatieve overbevolking. Het relatief hoge geboortecijfer op de zandgronden is hierbij slechts van secundaire betekenis. Het is van betrekkelijk recente datum en voor een groot deel een gevolg van een — tijdelijke — verruiming van speelruimte, die de boerenbevolking van onze zandgronden in het begin van deze eeuw kreeg.

Hetzelfde verschijnsel als zich bij de gezinsbedrijven in akkerbouw en veeteelt voordoet, valt in de tuinbouw waar te nemen. Ook daar vindt men een groot aantal gezinsbe-

drijven, waar geprofiteerd wordt van de goedkope arbeidskracht van de opgroeiende jongeren. Het effect echter is gedeeltelijk anders. Daar de tuinbouw in de laatste tientallen jaren in het algemeen grote ontwikkelingsmogelijkheden bood en de hoeveelheid grond, voor een tuinbouwbedrijf noodzakelijk, betrekkelijk gering is, waren de kansen voor de opgroeiende jongeren op een eigen bedrijf veel groter. De sterke drang van de jongeren naar een eigen bedrijf heeft er echter toe geleid, dat verschillende tuinbouwgebieden, die in eerste aanleg op goede gronden waren ontstaan, zich geleidelijk over minder goede en zelfs slechte grond hebben uitgebreid. Recente onderzoeken van de Stichting voor Bodemkartering hebben b.v. aangetoond, dat in het Westland, in het Geestmerambacht en in het tuinbouwgebied Huissen de tuinbouw, die op goede grond is begonnen, geleidelijk met minder goede gronden genoeg heeft genomen. Oppervlakkig zou men geneigd zijn hier weer te denken aan sterke bevolkingsdruk, aan overbevolking, als oorzaak van deze verschijnselen, maar in wezen is hier van sterke bevolkingsdruk en overbevolking geen sprake, doch slechts van een verkeerde opleiding van de kinderen, voortkomende uit de typische eigenaardigheden van het gezinsbedrijf. Het feit trouwens, dat het Geestmerambacht en het Westland in provincies liggen, die voortdurend bevolking van elders hebben aangetrokken, en dat Huissen vlak bij twee relatief snel groeiende steden als Arnhem en Nijmegen ligt, maakt het reeds onwaarschijnlijk, dat deze sterke drang naar tuinbouwgrond in deze gebieden zou zijn toe te schrijven aan een kwantitatieve overbevolking.

Resumerend kan dus worden vastgesteld, dat er geen redenen aanwezig zijn om aan te nemen, dat de verspreiding van de agrarische bevolking over ons land, in grote lijnen gezien, in belangrijke mate wordt beïnvloed door regionale verschillen in bevolkingsdruk.

2. De bevolking in de overige bedrijven en beroepen, in het bijzonder in de industrie

Bij beschouwingen over het verband tussen bevolkingsverspreiding en de economische ontwikkeling in de overige bedrijven en beroepen, kunnen we onze taak vergemakkelijken door deze bedrijven en beroepen te splitsen in stuwende bedrijven en bedrijven enerzijds en de verzorgende anderzijds. De verspreiding van de verzorgende bedrijven en de daarbij betrokkenen, is immers secundair, afgeleid. Ze wordt in hoofdzaak bepaald door de verspreiding van de stuwende bedrijven, zodat, wanneer het verband tussen bevolkingsverspreiding en de ontwikkeling van deze stuwende bedrijven bekend is, het verband met de verzorgende bedrijven vrijwel zonder meer volgt. Weliswaar doen zich verschillen voor in de relatieve dichtheid van de verzorgende beroepsbevolking, doch deze kunnen grotendeels verklaard worden uit de aard van de stuwende bedrijven in het betreffende gebied, terwijl ze voor het overige van weinig betekenis zijn. Door deze splitsing toe te passen en de verzorgende bedrijven — waaronder in dit verband niet alleen te verstaan de plaatselijke, maar ook de regionaal verzorgende bedrijven — verder buiten beschouwing te laten, behoeven we slechts aan ongeveer de helft van de industriële bevolking aandacht te schenken, terwijl de rest van de bedrijven en beroepen bijna geheel wegvalt. Ongeveer de helft immers van hetgeen onze beroepstelling „industrie” noemt, bestaat uit plaatselijk en regionaal gebonden verzorgende bedrijven, terwijl de handel, met uitzondering van die in enkele grote steden, voor verreweg het grootste deel een verzorgend karakter draagt. Hetzelfde geldt — zij het misschien in iets geringere mate — van hetgeen er dan nog overblijft. Het gaat dus in hoofdzaak om het verband tussen de bevolkingsverspreiding enerzijds en de ontwikkeling van de stuwende industrie anderzijds.

De zuiver economische beschouwingen t.a.v. de vestigingsplaats van de industrie berusten nog steeds in hoofdzaak op de theorieën van Weber.

¹⁾ Zie b.v. de grafiek betreffende het geboortecijfer in Brabant in: Prof. Dr. H. W. Methorst en Prof. Dr. M. J. Sirks, Het bevolkingsvraagstuk, 1948, blz. 46.

Bepalend voor de vestigingsplaats van de industrie zijn, economisch gezien, de ligging t.o.v. de vindplaatsen van de grondstoffen en de hulpstoffen enerzijds en t.o.v. de afzetgebieden anderzijds, zulks in verband met de transportkosten en verder de kosten, welke het verwerven van de benodigde arbeidskrachten op een bepaalde plaats meebrengt, waarbij niet alleen moet worden gedacht aan de lonen zonder meer, doch ook aan de vakbekwaamheid en in het algemeen aan de kwaliteit van de arbeidskrachten. Als factor van secundaire betekenis moet verder nog worden genoemd de aanwezigheid van een voor het bedrijf geschikte outillage, wat betreft hulpbedrijven (machinefabrieken, banken, beurzen), vakscholen, enz. in de naaste omgeving van het bedrijf.

Zuiver economisch geredeneerd is het aantal mensen, dat in een bepaald gebied om een bestaan vraagt, niet rechtstreeks van invloed op de regionale ontwikkeling van de industrie, doch indirect, zo redeneert men, kan het van invloed zijn, voorzover de grotere behoefte aan bestaansmogelijkheden er toe leidt, dat in het betreffende gebied de concurrentie tussen de arbeidskrachten groter wordt en daardoor, volgens de wet van vraag en aanbod, de lonen zouden dalen. Men kan zich verder afvragen of de ontwikkeling van de industrie, d.w.z. de stuwende industrie, alleen afhankelijk is van zuiver economische motieven. Spelen hierin ook niet tal van factoren van andere aard een rol en werkt misschien op deze wijze de sterke bevolkingsdruk in een bepaald gebied ook nog langs andere wegen stimulerend op de industrie? Er schijnen op het ogenblik inderdaad velen te zijn, die menen, dat een bevolkingsoverschot op de één of andere wijze als het ware „vanzelf” industrie zal aantrekken. Zo hoort men de mening verkondigen, dat egalisering van lonen in stad en platteland de trek van de industrie naar het platteland zal bevorderen, omdat er dan voor de arbeidskrachten geen reden meer zal zijn om naar de stad te trekken.¹⁾ Anderen menen, dat het eigen grondgebruik op de zandgronden de bevolking vast houdt en dat hierdoor de industrievestiging op de zandgronden zou worden bevorderd. In de planologische wereld schijnt de mening veld te winnen, dat men bij de opzet van een plan voor een bepaald gebied kan uitgaan van de te verwachten natuurlijke aanwas en mag verwachten, dat uitbreiding van de bestaansmogelijkheden, i.c. de industrievestiging, zich hieraan wel zal aanpassen. Wat deze meningen betreft, moge allereerst worden opgemerkt, dat in het algemeen in de stuwende industrie, meer dan b.v. in de landbouw, in het ambachtsbedrijf en in de meeste handelsbedrijven, het economisch principe sterk moet spreken. In het bijzonder immers in de moderne tijd zijn de stuwende industriële bedrijven in het algemeen grote bedrijven, waarin grote kapitalen zijn geïnvesteerd en als arbeidskracht de ondernemer.²⁾ nauwelijks meer een rol speelt. Het percentage van toegevoegde waarde, dat in deze bedrijven aan de ondernemer ten goede komt, is daarom relatief gering, terwijl deze voor een zeer groot gedeelte moet worden bestemd voor een min of meer onveranderlijke beloning van vreemd kapitaal en arbeid. De speelruimte, die de ondernemer in deze bedrijven heeft in zijn eigen inkomen, om hiermee minder gunstige bedrijfsuitkomsten op te vangen, is dus relatief veel geringer dan die van een ondernemer in een klein bedrijf, waar de beloning van de eigen arbeid en de rest van het inkomen van de ondernemer een hoog percentage van de toegevoegde waarde uitmaken. Om de ondernemer een bestaan mogelijk te maken en de concurrentie te kunnen volhouden, moet het grote bedrijf er dus op letten, dat in het bedrijf, ook in de kleinste onderdelen, het economisch principe gehandhaafd blijft. Dit wil dus o.a. zeggen, dat de keuze van de vestigingsplaats relatief zwaarder weegt dan bij het kleine bedrijf.

¹⁾ Men zie b.v. het Classificatierapport, uitgebracht door een Commissie uit de Vereniging van Nederlandse Gemeenten, dat kort geleden verscheen.

²⁾ In feite gaat het bij deze grote bedrijven in de regel natuurlijk niet om één ondernemer, doch om een groep van aandeelhouders.

Het valt natuurlijk niet te ontkennen, dat niet-economische motieven een rol meespelen in de vestiging van industriële bedrijven, ook van de stuwende bedrijven. Wie de praktijk van de industrievestiging heeft meegemaakt, weet voorbeelden van gevallen, waarbij vooroordelen t.a.v. een bepaalde plaats of een bepaalde streek, in het bijzonder ook van de vrouw van de betreffende ondernemer, een economisch verantwoorde vestiging tegenhielden, terwijl kortzichtigheid er dikwijls toe leidt, dat men voor een klein tijdelijk voordeel — b.v. geringe kosten van het terrein — een op de lange duur ongunstige vestigingsplaats accepteert. Wanneer we echter in grote lijnen de vestigingsplaats van onze industrie beschouwen, valt er m.i. niet aan te twijfelen, dat deze grotendeels door bedrijfseconomische principes is bepaald, zodanig zelfs, dat men zich er b.v. over moet verbazen, dat in ons kleine land, waar de afstanden, vergeleken met die in landen als Amerika, Canada enz. zo onbetekenend klein zijn, toch de afstand, dus de transportkosten, een zo grote rol spelen bij de keuze van de vestigingsplaats. In de jaren dat schrijver dezes zich met de industrievestiging in Groningen heeft bezig gehouden, heeft hij aan den lijve ervaren hoe moeilijk het is om industriële bedrijven tot vestiging in dit aan de buitenkant gelegen gewest te bewegen en hoe sterk de neiging is bij bedrijven, die in Groningen als regionaal verzorgend bedrijf zijn ontstaan, maar geleidelijk een landelijke functie kregen, hun zetel te verplaatsen naar het centrum van het land. In verschillende andere provincies met een excentrische ligging is de situatie niet anders, b.v. in Zeeland en Friesland en feitelijk ook in Drente.

Het feit, dat ons land grondstofarm is, moest ten gevolge hebben, dat in ons land, meer misschien dan in enig ander land, de omgeving van de grote knooppunten van het internationale verkeer, onze grote havensteden, aantrekkingskracht op de industrie uitoefende, terwijl de omstandigheden hebben meegebracht dat, ook om andere redenen, de bevolking in het gebied van deze havensteden van oudsher het dichtst was, zodat daar ook het zwaartepunt van de consumptie kwam te liggen. Holland was tegelijkertijd in feite grondstofbasis en consumptiezwaartepunt. Het moest daarom in theorie als vestigingsplaats vele industrieën aantrekken en heeft dit, blijkens de ontwikkeling, inderdaad gedaan. Hieraan kan worden toegevoegd, dat dit voor het heden nog steeds geldt. Van de belangrijkste industrievestigingen, die na de bevrijding hebben plaats gevonden, of in de naaste toekomst vermoedelijk zullen plaats vinden, zal Holland, ondanks huisvestigingsmoeilijkheden enz. een groot deel tot zich trekken, zoals uit reeds tot stand gekomen vestigingen en gepubliceerde plannen blijkt. Bij een onderzoek, dat van de zijde van de Directie van de Wieringermeer werd ingesteld, naar de ontwikkeling van de regionale centra in Friesland, bleek, dat de ondernemingen in deze plaatsen, die geleidelijk boven de omvang van een regionaal verzorgend bedrijf waren uitgroeid, grotendeels gaarne het bedrijf naar het centrum van het land, waarbij dan in de regel werd gedacht aan Holland, wilden verplaatsen, al werden ze uit der aard in deze plannen veelal geremd door het feit, dat in de bestaande bedrijven belangrijke kapitalen waren geïnvesteerd, die bij verplaatsing voor een groot gedeelte verloren zouden gaan.

Blijkt dus uit de ontwikkeling van de industrie in Holland in het verleden en ook in het heden een onmiskenbare neiging van de industriële ondernemer om zich te richten naar de vestigingsplaats, die uit bedrijfs-economisch oogpunt gunstig is en paste de bevolkingsbeweging zich daaraan aan door een sterke migratie naar „Holland”, van het omgekeerde, dat dus een sterke regionale bevolkingsdruk, als zodanig, leidde tot een sterke ontwikkeling van de industrie in het betreffende gebied, valt dunkt me geen enkel duidelijk historisch voorbeeld te vinden. Het meest opvallende voorbeeld van een sterke regionale bevolkingsdruk in onze jongste geschiedenis heeft zich voorgedaan in de klei-landbouwgebieden in ons land, in het bijzonder dus in Friesland, Groningen en Zeeland, tegen het einde van de vorige eeuw en het begin

van deze eeuw. In de kleigebieden had zich in de vorige eeuw in het algemeen een vrij sterke ontwikkeling en modernisering van de landbouw voorgedaan, waarmee een belangrijke uitbreiding van de werkgelegenheid gepaard ging. Het gevolg was, dat de jonge landarbeiders hier in het algemeen vrij vlot een bestaan vonden, dus niet, zoals de zoons van de kleine boeren op de zandgronden, het huwelijk uitstelden of niet trouwden, doch vroeg in het huwelijk traden, zodat de geboortecijfers hoog waren. Al was natuurlijk ook het sterftecijfer nog hoog, het resultaat was dat, bij het uitbreken van de landbouwcrisis, de geboorteoverschotten in deze kleigebieden aanzienlijk hoger waren dan het landelijke gemiddelde en vooral veel hoger dan op de zandgronden. De landbouwcrisis maakte in deze gebieden plotseling een eind aan de uitbreiding van de werkgelegenheid. Weliswaar kwam aan deze crisis weer een einde, maar ondertussen was in deze klei-landbouwgebieden de mechanisatie begonnen, die, gezien uit het oogpunt van werkgelegenheid, de gunstige gevolgen van de betere conjunctuur weer te niet deed. Het eindresultaat was, dat ongeveer sedert 1875 de landbouw in deze kleigebieden feitelijk geen arbeidskrachten meer heeft opgenomen. Weliswaar heeft zich naderhand een zekere aanpassing voorgedaan, tengevolge van de daling van het geboortecijfer op de kleigronden, doch tot het einde van de vorige eeuw hadden deze gebieden een hoger geboorteoverschot dan de zandgronden, zonder dat er, zoals gezegd, een uitbreiding van de werkgelegenheid in de landbouw — zulks in tegenstelling tot de toen tot ontwikkeling komende zandgebieden — viel te constateren. Zou inderdaad de aanwezigheid van een grote bevolkingsdruk, een groot geboorteoverschot, waarvoor in de traditionele bestaansbronnen geen plaats meer is, tot een zekere spontane generatie van nieuwe bestaansbronnen aanleiding geven, zoals velen schijnen te geloven, dan zou het hier hebben moeten gebeuren, temeer, omdat in deze periode de Nederlandse industrie zich begon te ontwikkelen. Er gebeurde echter niets of vrijwel niets. Slechts enkele landbouwindustrieën, die met het oog op de aard van de grondstoffen daar wel moesten ontstaan en enkele toevallige vestigingen hebben zich ontwikkeld en voor de rest niets. Van de laatstgenoemde zijn trouwens geleidelijk verschillende nog weer verplaatst. Onze kleigebieden in het Noorden en in het Zuiden zijn steeds industriearm geweest en ze zijn het nog en zullen het voorlopig wel blijven. In de ontwikkeling in Nederland wijst m.i. niets op een min of meer automatisch verband tussen bevolkingsdruk en industrievestiging. Het is trouwens niet duidelijk hoe men zich voorstelt, dat een hogere bevolkingsdruk zonder meer van invloed zal zijn op de ontwikkeling van de industrie, d.w.z. dus van de stuwende industrie. De slachtoffers van deze bevolkingsdruk waren in het verleden vooral kleine boeren en landarbeiders. Deze hebben echter op industrievestiging geen enkele rechtstreekse invloed. Deze wordt ook nu nog in feite bepaald door ondernemers en verstrekkers van kapitaal. Zij zullen zich in het algemeen niet door regionalistische en sociale overwegingen laten leiden, doch hun keuze afhankelijk stellen van de economische voordelen, die bepaalde vestigingsplaatsen bieden en verder van een op andere motieven gebaseerde persoonlijke voorkeur. Daar er geen enkele reden is om aan te nemen, dat in het algemeen ondernemers en kapitaalverstrekkers een persoonlijke voorkeur zouden hebben voor gebieden met een sterke bevolkingsdruk, kan men zich slechts indenken, dat een gebied met een sterke bevolkingsdruk de voorkeur zal krijgen, wanneer dit economische voordelen biedt. In feite betekent dit, wanneer in een gebied met sterke bevolkingsdruk de andere vestigingsfactoren niet gunstiger of ongunstiger zijn dan elders, de ondernemer zich alleen tot dit gebied zal richten wanneer de arbeiders er bereid zijn dezelfde hoeveelheid arbeid tegen een lagere beloning te verrichten dan elders. Heeft nu inderdaad het verschil in bevolkingsdruk in verschillende delen van het land geleid tot zodanige verschillen in loonniveau, dat daardoor de richting van de industrieves-

tiging in belangrijke mate is bepaald? Het voorbeeld, dat ik zojuist noemde van de overbevolking in de kleigebieden, aan het eind van de vorige eeuw, wijst er op, dat men deze invloed niet moet overschatten.

Het verband tussen overbevolking en loonpeil moet men zich niet al te rechtlijnig en eenvoudig voorstellen. Verschillende factoren van allerlei aard maken dat niet alleen de loonvorming onder de huidige omstandigheden, doch ook die in het verleden, maar gedeeltelijk uit de wet van vraag en aanbod kan worden begrepen. Van belang is in dit verband vooral de invloed, die op de hoogte van de lonen uitging van het historisch gegroeide en min of meer traditioneel verankerde loonpeil, dat in de verschillende delen van ons land aanzienlijk uiteenliep. De oorzaken van deze historische verschillen zijn niet altijd gemakkelijk aan te geven, maar een feit is, dat nog slechts enkele jaren geleden bij een zelfde verhouding tussen vraag en aanbod op de arbeidsmarkt, de lonen voor dezelfde werkzaamheden in verschillende delen van het land sterk uiteenliepen en de opvattingen over hetgeen als een redelijk loon moest worden beschouwd, lang niet overal dezelfde waren. Geheel verdwenen zijn deze verschillen trouwens nog niet, hoewel de steeds intensievere relaties tussen de verschillende delen van ons land, de ontwikkeling van de collectieve arbeidscontracten en nu vooral ook het ingrijpen van de overheid in de loonvorming, na de bevrijding, de verschillen meer en meer teniet doen.

Voor een goed begrip van de invloed van het loonpeil op de verspreiding van de industrie in het nabije verleden dient men er echter terdege rekening mee te houden. Zo heerste ten tijde van de eerste ontwikkeling van de moderne katoenindustrie in Nederland in de Hollandse steden grote werkloosheid. Desondanks bleef daar het loonpeil zodanig, dat het voor de katoenindustrie te hoog was en deze daarom, ondanks pogingen om haar in Holland tot ontwikkeling te brengen, elders een plaats zocht.

Veelal meent men in de ontwikkeling van de industrie op onze zandgronden een bewijs te zien voor de aanwezigheid van de causale reeks: bevolkingsdruk - lage lonen - industrievestiging. Er zijn redenen om te twijfelen of daar inderdaad deze causaal-keten aan de ontwikkeling ten grondslag ligt. Dat er verband bestaat tussen de lage lonen in deze gebieden en de groei van de industrie, kan niet worden ontkend. Het is historisch bekend, dat de lagere lonen in Brabant een reden vormden om een deel van de textielindustrie uit de Hollandse steden naar Brabant te verplaatsen en ook bij de ontwikkeling van de Twentse industrie vormde het lage loonpeil een belangrijke factor. Maar waren die lage lonen een gevolg van overmatige bevolkingsdruk? Zoals bij de bespreking van de verhoudingen in de landbouw werd opgemerkt, is het grote geboorteoverschot in onze zandgebieden een verschijnsel van betrekkelijk recente datum. Ik heb er op gewezen, dat men daar, door niet of laat te trouwen, zonder dit bewust te willen, de voortplanting ongeveer aanpaste aan de aanwezige bestaansmogelijkheden. De vraag, in hoeverre dit op zich zelf een verschijnsel van overbevolking is, is hiervoor besproken. Waar het in dit verband op aan komt, is de vraag, of in de zandstreken een groot aantal personen op de arbeidsmarkt kwam, dat elkaar in het productieproces een plaats betwistte. Dit nu was op de zandgronden, voor zover dit valt na te gaan, zeker niet in sterkere mate het geval dan in andere delen van ons land, eerder minder. Zo was b.v. in het tot $\pm$ 1870 kwijnende Holland het geboorteoverschot aanzienlijk hoger dan in Brabant. Waarom dan toch dat lage loonpeil? Het antwoord dient m.i. hierop te zijn, dat tot voor kort op het platteland in het algemeen het loonpeil in andere takken van bedrijf werd afgemeten naar de beloning in de landbouw en dat deze beloning in de tijd vóór het in gebruik komen van de kunstmest in de zandstreken bijzonder laag was, omdat de hoeveelheid product, die daar per werkzame in de landbouw werd voortgebracht, uiterst gering was.

Wie op het platteland bekend is, weet hoe tot voor kort deze

„agrarische maatstaf” voor de beoordeling van de redelijkheid van het loon feitelijk nog gold. De beloning van iederen in de dorpsgemeenschap, van de timmerman, de wagenmaker, de kosten, de onderwijzer, zelfs die van de dominee, werd afgemeten naar die van boer en landarbeider. Als b.v. een arbeider in de stoccartonindustrie in Groningen iets meer verdiende dan een landarbeider was hij tevreden, ook al verdiende de industriearbeider in de stad aanzienlijk meer. Ware hij een homo economicus geweest, dan zou dit natuurlijk niet het geval geweest zijn; dan zou hij naar de stad zijn vertrokken. Om te begrijpen waarom hij dit niet deed, dient men zich er van bewust te zijn, dat de eisen, die men stelt aan zijn levensstandaard en daarmee aan zijn loon, in sterke mate bepaald worden door de vraag of men hiermee in maatschappelijk aanzien mee kan in het milieu, waarin men is geplaatst, d.w.z. of men op eenzelfde peil staat als degenen, waarmee men zich in werkelijkheid vergelijkt. Kan men mee, dan is men tevreden. In de tijd, toen het maatschappelijk verkeer geringer was, dan het in de laatste tientallen jaren is geworden, vergeleek men zich alleen met z'n naaste omgeving. Was deze nog in sterke mate agrarisch, zoals ook in de min of meer geïndustrialiseerde zandgebieden in sterke mate het geval was en was de beloning in de agrarische sector laag, dan bleef men zich met een laag loon tevreden stellen. In de Hollandse steden was al sedert eeuwen de levensstandaard, evenals de gehele levensstijl, geheel losgeraakt uit de agrarische sfeer en hadden zich andere opvattingen ontwikkeld t.a.v. een redelijke beloning. Hier was niet de beloning in de landbouw, doch de beloning, die men zich uit handel en industrie kon verwerven, maatgevend voor het loonpeil. Wat het Hollandse platteland betreft, hier lag weliswaar het peil van de beloningen lager dan in de steden, doch door de betere kwaliteit van de grond en om verschillende andere redenen was het aanzienlijk hoger dan op de zandgronden. Zo zocht men op de zandgronden van Twente en Brabant naar arbeidskrachten voor de huisindustrie en later voor de fabriekmatige industrie, terwijl in Holland, waar de textielindustrie oorspronkelijk het sterkst tot ontwikkeling was gekomen, deze wegwijnde, ondanks het feit, dat daar, vooral in het begin van de 19de eeuw, de werkloosheid groot was en men zelfs via de Maatschappij van Weldadigheid trachtte stedelijke werklozen ten plattelande opnieuw aan een bestaan te helpen.

Ook toen de industrie in Brabant en Twente geleidelijk verder tot ontwikkeling kwam, bleef daar, zoals bekend, het verband met het agrarisch milieu sterk. Ook de bevolking van de geleidelijk groeiende industriesteden stond nog dicht bij het land. Hieraan en niet aan de veronderstelde grotere bevolkingsdruk, dient men het toe te schrijven, dat nog lang de looneisen in de zandstreken bescheidener bleven dan in de grote steden in Holland. Zo bleef de industrie hier groeien en toen, vooral sedert het begin van deze eeuw, de geboorteoverschotten in de zandstreken toenamen, konden deze grotendeels in de industrie ter plaatse worden opgenomen. Men weet, dat het vooral de zgn. lichte industrie is, die op de zandgronden is gegroeid en, zoals bekend, vraagt deze zowel voor haar grondstoffen als voor haar afgewerkte producten relatief weinig transportkosten, zodat dus voor haar de afstand van Holland met zijn zeehavens en zijn vele consumenten niet zwaar weegt. Het feit, dat deze lichte industrie zich in de laatste tientallen jaren relatief snel heeft uitgebreid, heeft de ontwikkeling van de industrie in de zandstreken bevorderd.

Het is de vraag, hoe de ontwikkeling in de toekomst zal zijn. Geleidelijk is de situatie veranderd. Door het toegenomen verkeer is van isolatie van bepaalde gebieden zo langzamerhand geen sprake meer en iedereen gaat zich met iedereen vergelijken, ook wat zijn beloning betreft. De boer aanvaardt niet meer dat zijn arbeid minder wordt beloond dan die van de stedeling, de arbeider in Brabant eist hetzelfde loon als die in Holland. Men weet, hoe in de landbouwpolitiek van na de oorlog een voortdurend streven bestaat om de boer inder-

daad, wat zijn beloning betreft, op te trekken aan de stad. De rollen zijn omgekeerd. Was eens in de landelijke provincies, zoals ik opmerkte, de beloning van de boer min of meer maatstaf voor de industrie, de steeds grotere en daarvoor normgevende plaats, die de industrie in ons economisch leven gaat innemen, heeft ten gevolge, dat thans het omgekeerde gebeurt; de industrie wordt de landbouw tot maatstaf. Op de invloed van de ontwikkeling van de collectieve arbeidsovereenkomst en het ingrijpen van de overheid in dit opzicht werd reeds gewezen. De buitenprovincies houden op het ogenblik een stormloop tegen de gemeenteclassificatie, om daarmee de laatste resten van de loonvoorsprong van „Holland” te vernietigen en het valt nauwelijks te betwijfelen dat deze actie te eniger tijd succes zal hebben.

Het is hier niet de plaats uitvoerig in te gaan op de gevolgen van een en ander voor de industriële ontwikkeling van ons land in de toekomst, doch het valt nauwelijks te ontkennen, dat in deze ontwikkeling een tendentie ligt tot versterking van de positie van „Holland” als vestigingsplaats voor de industrie. Momenteel vormt ongetwijfeld het woninggebrek nog een remmende factor. De arbeidskrachten zijn hierdoor van iets principieel bewegelijks tot iets min of meer onbewegelijks geworden. De industrie heeft hierdoor op het ogenblik inderdaad de neiging om de arbeiders, d.w.z. de gebieden met de grote geboorteoverschotten, op te zoeken. De snelle ontwikkeling van Emmen na de bevrijding vormt hiervan een duidelijk voorbeeld. Aan de andere kant dient men echter niet te vergeten, dat het gebrek aan arbeidskrachten, zowel in „Holland” als elders, dat zich na de bevrijding heeft doen gevoelen, in hoofdzaak zijn oorsprong vond in de sterk gedaalde arbeidsproductiviteit. Stijgt deze weer tot het vooroorlogse peil of daarboven, dan ligt in de thans in de westelijke provincies aanwezige arbeidskrachten alleen reeds een geweldige arbeidsreserve voor een zich uitbreidende industrie. Worden de toestanden t.a.v. de woningbouw t.z.t. echter weer als voor de oorlog en worden inderdaad de lonen over het gehele land geëgaliseerd, dan zal de aantrekkelijkheid van „Holland” als industrievestigingsgebied, voor de ondernemer zich ten volle doen gelden.

Natuurlijk betekent dit niet, dat een spontane ontwikkeling er toe zou leiden, dat binnenkort aan de ontwikkeling van de industrie op de zandgronden een einde zou komen en het volle gewicht van de industrialisatie zich in het Westen van het land zou doen gevoelen. De zandgronden hebben als vestigingsgebied nog secundaire voordelen (gewilliger arbeidersbevolking, geringere kosten voor industrieterreinen en lagere bouwkosten dan in het Westen, veelal aantrekkelijke woonplaats voor bedrijfsleiding en employé's, terwijl uitbreiding van reeds aanwezige bedrijven en vestiging van secundaire en hulpbedrijven een min of meer automatische groei van de arbeidsbehoefte zullen meebrengen. Vooral voor de lichte industrie zullen de zandgronden een zekere aantrekkingskracht behouden. Men zal zich er echter van bewust dienen te zijn, dat „Holland” als industrievestigingsgebied sterke troeven in handen heeft en het geenszins vaststaat, dat zelfs in de zandgebieden, waar de industrie reeds tot sterke ontwikkeling gekomen is, in de toekomst het gehele geboorteoverschot door de ter plaatse tot ontwikkeling komende industrie direct en indirect een bestaan zal vinden, terwijl grote gebieden buiten de randstad Holland ook in de toekomst weinig aantrekkingskracht voor industrie zullen blijven vertonen.

In het algemeen mag m.i. de conclusie worden getrokken, dat men aan regionale verschillen in bevolkingsdruk geen grote invloed mag toekennen op de regionale ontwikkeling van het economische leven en dat zelfs, waar deze invloed schijnbaar via lage lonen schijnt te werken, de feitelijke achtergrond een andere is.

Het behoeft nauwelijks nog eens gezegd, dat, wat hierboven naar voren is gebracht slechts betrekking heeft op hetgeen is, of, beter gezegd, is gebeurd, niet op hetgeen behoort. Men kan natuurlijk trachten om de spontane ontwikkeling, die

men, waneer de getrokken conclusies juist zijn, voor de toekomst mag verwachten, met behulp van overheidsmaatregelen, i.c. planologische maatregelen, af te breken of om te buigen en er inderdaad naar streven een politiek te volgen, waarbij men uitgaat van de te verwachten ontwikkeling van de bevolking en trachten de economische ontwikkeling, hieraan aan te passen. Persoonlijk geloof ik niet, dat men zich van het succes van een dergelijke politiek in onze huidige maatschappij-orde al te grote voorstellingen moet maken. Men zal m.i. met de planologie al heel wat hebben bereikt, wanneer men de stroom van de spontane ontwikkeling reguleert, bedijkt en van stuwen voorziet; men kan niet verwachten, dat men deze kan doen omkeren. Dit neemt natuurlijk niet weg, dat men, vooral door het scheppen van goede voorwaarden (beschikbaar stellen van goede industrieterreinen, zorg voor goede verkeersmogelijkheden, enz.) een ontwikkeling in een bepaalde richting kan bevorderen. Van geboden en verboden is m.i. echter weinig resultaat te verwachten.

In ieder geval is het voor de planoloog noodzakelijk, om de te verwachten spontane economische ontwikkeling en de gevolgen, welke deze voor de bevolkingsontwikkeling van het betreffende gebied zal hebben, zo goed mogelijk te leren kennen. Ook al is men met deze te verwachten ontwikkeling niet tevreden en wil men iets anders bereiken, dan zal men er toch een zo goed mogelijke voorstelling van moeten hebben, al was het alleen maar, om daarop zijn maatregelen t.a.v. het ombuigen van de ontwikkeling te kunnen afstemmen. Om deze reden is een prognose van de te verwachten ontwikkeling van het economische leven en een daarop gebaseerde bevolkingsprognose, die dus de te verwachten bevolking bij een spontane, economische ontwikkeling weergeeft, van primaire betekenis; het is ontoelaatbaar om — zoals nog veelal geschiedt — te volstaan met een bevolkingprognose, berustende op een berekening van de te verwachten natuurlijke aanwas van de bevolking.

Wageningen, Februari 1949